

TTK Belleten, LII/202 [1988], s. 227-246). Müellif *The Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci neşri için bilhassa Memlükler'e dair pek çok madde telif etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

D. Morgan, "Obituary: Professor P.M. Holt, Historian of the Middle East", *The Independent*, 28 Kasım 2006; Mohammed b. Ahmed, "The Professor Holt and the Mahdist Revolution: The Other Face of Colonialism", *Sudan Studies*, XXXVI, Grange-over-Sands 2007, s. 4-6; Hassan Ahmed Ibrahim, "Professor Peter Malcolm Holt: Some Personal Recollections", *a.e.*, s. 7-12.

CENGİZ TOMAR

HOŞDAŞ

(خشداش)

Memlük Devleti askerî teşkilâtında aynı efendinin hizmetinde yetişen memlükler, bunların arasındaki birlik ve dayanışma ruhunu ifade eden bir terim.

Sözlükte "reis, efendi, zengin" gibi anlamlara gelen Farsça **hâce** kelimesiyle "beraberlik" belirten Türkçe **+daş / +taş** ekinden oluşan **hōş+daş** (*hâcetâş / hâcedâş*), aynı efendinin veya hocanın terbiyesinde yetişen memlükler için kullanılmalarının yanında bu memlükler arasındaki birlik ve dayanışma ruhunu da anlatıyordu. Memlükler döneminde ortaya çıkan ve "huşdâş / hûşdâş" şeklinde telaffuz edilen kelime "hücdâş" ve "huccdâş" olarak da geçmektedir. Ebû Hayyân el-Endelüsî, Memlükler döneminde Kahire'de kaleme aldığı meşhur eseri *Kitâbü'l-İdrâk*'inde "kocadaş" diye yazılan kelimenin Arapça'ya "huşdâş" şeklinde geçtiğini söylemektedir (metin, s. 69). Bu tabire Türk memlükler tarafından kurulan Delhi Sultanlığı askerî teşkilâtında da rastlanmakta ve "hâcetâş" şeklinde telaffuz edildiği görülmektedir (Berenî, s. 27-28). *Meşnevî*'de ve VII. (XIII.) yüzyıla ait Farsça tasavvuf metinlerinde aynı hocanın terbiyesinde yetişen talebe veya aynı dergâhta eğitilen dervişler için de bu kelime kullanılıyordu. Eyyübî askerî teşkilâtında hoşdaşın yer almadığı anlaşılmaktadır. Nitekim diğer Eyyübî eserlerinde geçmediği gibi Memlükler döneminin başlarında hayatta olan İbn Vâsıl, hoşdaş kavramını Memlükler dönemi hadiselerini naklederken kullanmaya başlamıştır. Ebû'l-Fidâ dışındaki Memlük tarihçileri de Eyyübîler döneminden bahsederken bu kavrama yer vermemiştir. Ebû'l-Fidâ muhtemelen kendi döneminde yaygın olan terimi daha önceki tarihlere taşımıştır.

Memlük ordusunda aynı sultan veya emirin memlükleri arasında teşekkül eden hoşdaşlık (huşdâşiyye) güçlü bir birlik ve dayanışma ruhunu ifade ediyor ve büyük önem taşıyordu. Çünkü memlükler kendilerini yetiştiren sahiplerini üstat kabul eder ve onlara sadakatle bağlanırlardı. Bir anlamda asabiyet olarak kabul edilen hoşdaşlık âdeta ailenin yerini tutuyordu. Çocuk yaşta uzak ülkelerden köle olarak getirilen memlükler, kendilerini satın alıp askerî kışlalarda yetiştiren efendilerini ve birlikte eğitim gördükleri arkadaşlarını aileleri gibi görüyorlardı. Bu beraberlikte kendilerini yetiştiren üstat babanın, aileye daha önce alınıp yeni gelenleri yetiştiren kıdemliler "ağa, ağavât" ağabeyin, yeni alınan küçük yaştaki acemiler olan "ini" ve "iniyât" ise küçük kardeşin yerini tutardı. I. Baybars, kendi memlüklerinden olan ümerâya yolladığı mektuplarda kendisi için "babanız" sıfatını kullanmakta ve onların rahatlığını her şeyin üstünde tuttuğunu belirtmektedir. Yine üstatları bazı memlüklerini öz çocuklarıyla birlikte yetiştiriyorlar, hatta bir kısmını evlât ediniyorlardı. Kaynaklarda hoşdaş ve hoşdâşiyye yerine kardeş ve kardeşlik kelimeleri de kullanılmaktadır (İbn Abdüzzâhir, s. 79). Ağa en çok saygı gösterilen hoşdaş olup iniler için neredeyse üstat mertebesindeydi. Ağalarının lakap ve unvanlarıyla anılan emîrler de bulunmaktadır. İnilerinin sorumlusu olan ağa onların düzenini sağladığı gibi her türlü ihtiyaçlarını temin etmeye çalışırdı. İnileri ağanın izni alınmadan evlendirilemeyeceğine dair kadılara yönelik bir tâlimattan bahsedilmektedir. Ağalara karşı saygısızlık kötü bir davranış sayılır ve kınanırdı.

Büyük emîrler tahtı ele geçirme mücadelesinde kendi memlüklerinin yanı sıra hoşdaşları tarafından da desteklenirdi. Memlük sultanları, güçlerini genellikle hoşdaşlık bağıyla birbirine kenetlenmiş memlüklerinin desteği sayesinde sağlardı. Hoşdaşlar arasındaki münasebet mutlak dayanışma üzerine oturuyordu. Hem kölelik dönemlerinde hem de âzat edildikten sonraki süreçte ortak hareket edilirdi. İçlerinden birini sultan yapmak için birlikte çalışırlar, bu gerçekleştiğinde diğer liderleri de önemli görevlere getirilirlerdi. Bunun ilk örneği, Memlük Devleti'ni kuran ve birbirlerinin hoşdaşı olan Bahriyye ümerâsının kendilerine düşmanca davranan Eyyübî Hükümdarı Turan Şah'ı ortadan kaldırıp kendileri gibi Türk asıllı olan üvey annesi Şecerüddür'ü tahta çıkarmalarıdır (1250). el-Melikü'l-Muiz

İzzeddin Aybek, hoşdaşlarının çokluğuna güvenip bir sultan gibi hareket eden Bahriyye ümerâsının lideri konumundaki Fârisüddin Aktay'ı bir suikastla öldürtünce Baybars ve hoşdaşı olan diğer liderler Mısır'dan kaçtı ve aralarındaki dayanışmayı yedi yıl süren gurbet hayatında da sürdürdü. Baybars onların desteğiyle tahtı ele geçirdikten sonra hoşdaşlarını önemli mevkilere tayin etti. Ayrıca Halep'te Moğollar'a esir düşen hoşdaşı Sungur el-Aşgar'ı kurtarma amacıyla çok uğraştı ve Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un oğlu Leon'u esir alınca oğlunu serbest bırakmak için Sungur el-Aşgar'ın kurtarılmasına yardımcı olmasını şart koştu. Serbest bırakılan hoşdaşını Kahire'nin dışında karşıladı ve ona büyük yakınlık gösterdi (İbn Abdüzzâhir, s. 327-330; Yünîni, II, 384-386). Baybars'ın onun kurtarılması hususunda hoşdaşı olan ümerâ ile istişare ettiği, bu sırada kendisinin esir düşmesi durumunda ne yapacaklarını sorması üzerine bu uğurda canlarını ve mallarını feda edeceklerini söyledikleri kaydedilmektedir. Diğer taraftan hoşdaşlık dayanışması sık sık hoşdaş grupları arasında mücadeleye yol açıyordu.

Hoşdaşlar birbirini desteklemeyi ilke edinmişlerse de menfaat çatışmaları yüzünden düşman haline de gelebiliyorlardı. Ancak kazanan taraf genellikle hoşdaşlık hukuku gereği hasmını cezalandırmazdı. Nitekim Ketboğa'yı tahtından uzaklaştıran Hüsâmeddin Lâçin onun hoşdaşı ve kardeşi olduğunu belirterek onu cezalandırmamıştır. Hoşdaşlarını bırakıp rakip gruplara katılanlar çok ayıplanır, hatta deli kabul edilirdi. İbn Tağrıberdî bu şekilde davranan bir emîri, "Kavminin dışladığı kimse felâh bulmaz" sözüyle hicvetmiştir. Hoşdaşlar aralarına sonradan katılan memlükleri "ecnebî, garip" gibi sıfatlar vererek bir süre dışlardı. Hoşdaş kavramının Memlük Devleti'ne ait topraklarda, Osmanlı döneminde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1811'de Memlük beylerini ortadan kaldırmasına kadar kullanıldığı görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 103; Mekîn, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyin* (nşr. Cl. Cahen, *BEO*, XV [1955-57] içinde), s. 160-161, 164, 166; İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir fi sîreti'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Abdülâzîz el-Huveytîr), Riyad 1396/1976, s. 54, 70-74, 79, 327-330; Yünîni, *Ze'ül Mir'âti'z-zamân*, Haydarâbâd 1380/1961, II, 384-386; IV, 262; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 429-431; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Kitâbü'l-İdrâk* (nşr. ve trc. Ahmet Caferoğlu), İstanbul 1931, metin, s. 69; Berenî, *Târîh-i Firûz Şâhî* (nşr. Seyyid Ahmed Han),

Kalküta 1862, s. 27-28; İbn Dokmak, *el-Cevhe-rü's-semîn* (nşr. Saïd Abdülfettâh Âşûr), Mekke 1403/1982, s. 273-274; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, Kahire 1963, VI, 13; Makrîzî, *es-Sülûk* (Ziyâde), I/2, s. 599; I/3, s. 663, 791 vd.; II/3, s. 575-576; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-şâfi*, III, 6, 22, 477; IV, 148, 213; VI, 156, 380, 420-421; VII, 12; IX, 91, 96; İbn İyâs, *Bedâ'î'u-z-zühür*, I/1, s. 375, 465; I/2, s. 45; II, 81, 358; III, 197, 246; V, 82; D. Ayalon, "Names, Titles and 'nisbas' of the Mamlûks", *The Mamlûk Military Society*, London 1979, s. 210-212; a.m.f., "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi" (trc. Samira Kortantamer), *TİD*, IV (1989), s. 211-247; Saïd Abdülfettâh Âşûr, *el-Mücteme'u'l-Mısrî fi 'aşri selâhini'l-Memâlik*, Kahire 1992, s. 30 vd.; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007, s. 83-85, 103-113; Ahmed Abdürrâzık, "el-'Alâkâtü'l-üseyriyye fi'l-muştalâhi'l-Memlûki", *el-Mecelletü'l-târihiyyetü'l-Mısrıyye*, XXIII, Kahire 1976, s. 155-173; Samira Kortantamer, "Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *TİD*, II (1984), s. 27-28; Fatih Yahya Ayaz, "Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emirlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö. 768/1366) ve İdaredeki Nüfuzu", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XVI/1, Adana 2007, s. 86-95.

FATİH YAHYA AYAZ

HÛD b. MUHAKKEM

(bk. HEVVÂRÎ).

HUDAYKÎ

(الحضيكى)

Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh el-Mânûzî es-Sûsî el-Cezûlî el-Hudaykî (ö. 1189/1775)

Faslı âlim ve biyografi yazarı.

Şâban 1118'de (Kasım 1706) Sûs bölgesindeki Tiznît vilâyetinde Emânûz kabilesinin yerleşim merkezi olan Târsvât köyünde doğdu. Hudaykî nisbesinin kaynağı hakkında kesin bilgi yoktur. Cezûle kabilesine mensup atalarının medfun olduğu İgram Ehûdayk adlı bir yerle ilişkilendirildiği gibi ilmî ve mânevî bakımdan "el-havzu eykâ" (havuz benzer), "el-havzu iyvîkî" (yüksek havuz) ve "el-havzu İnkî" (çoşkun havuz) gibi bir niteliğe işaret eden tabirlerle de ilişkilendirilmiştir. İlim ve tasavvuf ehli bir aileye mensuptur. Babası Ahmed, Şâzeliyye'nin Nâsiriyye kolunun şeyhi Ahmed b. Muhammed İbn Nâsır ed-Der'î'ye yirmi yılı aşkın bir süre hizmet etmiş takvâ ehli bir zattı. Hudaykî Târsvât'ta yetişti, ilk eğitimini Abdullah b. İbrâhim el-Kersîfî'den ve daha sonra gittiği Akâ'da Ahmed b. Muhammed el-Kürî ed-Der'î'den aldı. Bu arada Kur'an'ı ezberledi. Tahsilini ilerletmek için Sûs bölgesindeki medrese ve

zâviyeleri dolaştı; Ahmed b. Abdullah es-Savâbî, Ahmed b. Muhammed el-Verzâzî, Abdullah b. İbrâhim er-Resmûkî, Ahmed b. Yahyâ er-Resmûkî, Ahmed b. Abdullah el-İbrâhimî el-Heştûkî, Ahmed b. Muhammed el-Abbâsî es-Simlâlî, Muhammed b. Yahyâ eş-Şebbî ve diğer birçok hocadan, ardından gittiği Merakeş'te Muhammed b. Abdullah ed-Der'î, Muhammed el-İfrenî es-Sagîr ve Muhammed el-Hâc Ebû Abdelfî'den Arap dili ve edebiyatı, hadis, tefsir, fıkıh, kelâm, siyer ve tasavvufa dair birçok metin okudu. Hocası ve Şâzeliyye şeyhi Hüseyin b. Muhammed eş-Şûrahbîl ed-Der'î vasıtasıyla bu tarikatla intisap etti. 1152-1154 (1739-1741) yılları arasında gerçekleştirdiği hac yolculuğu sırasında doğu İslâm dünyasının ulemâsından faydalandı; Kahire'de Ahmed b. Mustafa el-İskenderî, Ömer et-Tahlâvî, Ali b. Ahmed es-Sâidî el-Adevî, Ahmed b. Muhammed el-Amâvî, Ahmed b. Hasan el-Cevherî ve diğer bazı âlimlerin meclislerinde bulundu. Dönüş yolunda uğradığı Fas'ta Muhammed b. Abdüsselâm el-Bennânî, Muhammed b. Hasan el-Bennânî, Muhammed b. Kâsım Cessûs, Ahmed b. Abdülâzîz el-Hilâlî, İdrîs b. Muhammed el-Fâsî gibi âlimlerden ders ve icâzet aldı, Selâ'da Ahmed b. Abdullah ed-Dükkâlî'den faydalandı.

Hudaykî, memleketine döndükten bir süre sonra İsí kabilesi içinde Şeyh Ebü'l-Kâsım el-Filâlî'nin Tâfrâvut'un güneydoğusunda kurduğu Efilâl Zâviyesi'ne yerleşerek öğretim, fetva, irşad ve telifle meşgul oldu. Yetiştirdiği çok sayıda talebe arasında Ahmed b. Saïd el-İfrânî, Ömer b. Abdülâzîz el-Kersîfî, Muhammed b. Ömer el-Esgârkîsî, Abdurrahman b. Ömer el-Hudaykî, Muhammed b. İbrâhim el-Merrâkûşî, Muhammed b. Ahmed el-Cilâlî es-Sibâî, İbn Abdüsselâm ed-Der'î en-Nâsırî gibi âlimler bulunmaktadır (hoca ve talebelerinin bir listesi için bk. *Tabakât*, neşredenin girişi, I, 36-44, 54-66). Hudaykî 19 Receb 1189 (15 Eylül 1775) tarihinde vefat etti. Abdurrahman b. Abdullah el-Ciştîmî es-Sûsî, *el-Hudaykiyyûn (Menâkıbü's-Şeyh Ebi 'Abdillâh Muhammed el-Hudayki)* adlı eserinde Hudaykî, talebeleri ve çağdaşlarından seksen dört âlim hakkında bilgi vermiştir (*el-Hudaykiyyûn* adıyla, Târûdânt 2010; ayrıca bk. Abdüsselâm b. Abdülkâdir İbn Sûde, *Delilü mü'errihî'l-Mağribî'l-aşkâ*, s. 223-224; İbn Zeydân, II, 33, 167). Hudaykî'nin hocası İdrîs b. Muhammed el-Fâsî'nin kendisine verdiği icâzet, bu hocasının *Fihristü'l-Hâfız Ebi'l-'Alâ İdrîs el-'İrâkî el-Fâsî*

adlı eserinin (nşr. Bedr el-İmrânî et-Tancî, Beyrut 1430) sonunda diğer bazı icâzetlerle birlikte yayımlanmıştır.

Eserleri. 1. *Tabakât*. Başta Sûs bölgesi olmak üzere X-XII. (XVI-XVIII.) yüzyıllar arasında yaşamış çoğu Mağribli fakih ve mutasavvıf 823 kişinin biyografisine dairdir. Kaynaklarda *Menâkıbü's-şâlihîn ve'l-'ulemâ'*, *el-Menâkıbü'l-Hudaykiyye*, *Târîhu'l-Hudayki* gibi adlarla da anılır. Eser alfabetik olarak ve her harf kendi içinde asırlara göre sıralanarak düzenlenmiştir. Müellif eserini hacdan döndüğü 1154 (1741) yılından vefatına yakın bir zamana kadar geçen uzun bir dönem içinde telif etmiştir. Altmış civarında kaynaktan faydalanan Hudaykî kendi şahsî müşahedelerini, hocaları, dostları ve öğrencileriyle yaptığı mektuplaşmalar yoluyla elde ettiği bilgileri, şifahî nakiller vb. yollarla elde ettiği mâlûmatı da kullanmıştır. Eser, belli bir coğrafya ve dönemin tanınmış şahsiyetlerini tanıtmaya yanında eğitim sistemi, okutulan kitaplar, sosyal ve dinî hayat, tasavvuf ve tarikatlar hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Muhammed b. Ömer es-Sûsî ed-Degûgî, Abdurrahman b. Abdullah el-Ciştîmî es-Sûsî ve Muhammed b. Ahmed es-Sûsî el-Enkâsî tarafından ihtisar edilen eser (Abdüsselâm b. Abdülkâdir İbn Sûde, *Delilü mü'errihî'l-Mağribî'l-aşkâ*, s. 266-267; Muhtâr es-Sûsî, *Sûsü'l-'alime*, s. 211) önce eksik olarak basılmış (I-II, Dârülbeyzâ 1355-1358), ardından Ahmed Bûmezgû, Rabat V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi'nde yüksek lisans tezi olarak eseri neşre hazırlamış (1415/1994), daha sonra da yayımlamıştır (I-II, Dârülbeyzâ 1427/2006). 2. *er-Rihletü'l-Hicâziyye*. Müellifin hac yolculuğu sırasındaki müşahedelerini anlattığı eser yol boyunca uğradığı yerlerin sosyal ve ekonomik durumları, örf ve âdetleri, bu sırada faydalandığı âlimler ve çağdaşları hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir (nşr. Abdülâlî Lemüdebbir, Rabat 1432/2011). 3. *Muhtaşarü'l-İşâbe (Meşâbihü'l-İşâbe fi ta'rîfi's-şahâbe)*. İbn Hacer el-Askâlânî'ye ait eser tertibi korunarak ihtisar edilmiştir (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 2599). 4. *Fihrist*. Hudaykî'nin hocalarının biyografilerine ve onlardan okuduğu kitapların isnadlarına dair büyük ve küçük iki fihristi mevcut olup Rabat'ta Hizânetü's-Simlâlî'de (*Tabakât*, neşredeninin girişi, I, 72-73), ayrıca *Künâşe'si* içinde bulunmaktadır (aş.bk.). Müellifin talebesi Muhammed b. Ömer el-Esgârkîsî el-Yebûrekî es-Sûsî eseri